

**RUHƏNGİZ MƏMMƏDOVA**  
**Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti**  
**mamadova@mail.ru**

**ALI MƏKTƏBLƏRDƏ TƏHSİL ALAN ƏCNƏBİ  
TƏLƏBƏLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ŞİFAHİ VƏ YAZILI  
NİTQİNİN FORMALAŞDIRILMASI**

**Açar sözlər:** Dialoq, monoloq, fonetika, leksika, semantika, nitq, replika, imla, inşa, ifadə, sual,cümlə, məruzə.

**Ключевые слова:** , Монолог, фонетика, лексика, семантика, реакция, тиражирование, орфография, дизайн, разделение, вопрос, предложение, отчет.

**Key words:** dialogue, monologue, phonetics, vocabulary, semantics, reaction, replication, spelling, design, division, question, suggestion, report.

Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrində azərbaycanlı tələbələrlə yanaşı xeyli sayda əcnəbi tələbə təhsil alır. Onlar ali təhsilə cəlb edilməmişdən əvvəl hazırlıq fakültələrində təlim dilini öyrənirlər. Təhsil müəssisələrindəki əcnəbilərin əksəriyyətini isə Türkiyə və İran İslam Respublikasından olan tələbələr təşkil edir. Türk dili Azərbaycan dilinə yaxın olduğu üçün ilk baxışdan elə görünür ki, türkdilli tələbələr Azərbaycan dilini daha tez mənimsəyə bilərlər. Ancaq müşahidələr bunun tam əksini göstərir. Dillər bir birinə nə qədər yaxın olsalar da onları mənimsəmək o qədər çətin olur. Müşahidələr göstərir ki, türkdilli tələbələr Azərbaycan dilində heç də yaxşı danışa bilmirlər. Bu gün əcnəbi vətəndaşların təhsil aldıkları tədris qruplarında yaşanan ən böyük problemlərdən başlıcası nitq məsələsi ilə bağlıdır. Belə ki, əcnəbi tələbələrin bir çoxu fikrini sərbəst ifadə edə bilmir, söz tapmaqda çətinlik çəkirlər. Onların söz ehtiyatları çox az olur, tələffüzlərində və yazıda çoxlu səhvə yol verirlər. Əcnəbi tələbələr Azərbaycan dilində danışan zaman fikirlərini öz dillərinin qrammatik qayda-qanunlarına əsasən izah etməyə çalışırlar, Azərbaycan dilində dialoq və monoloqdan istifadə etməkdə çətinlik çəkirlər. Türk tələbələri nitqlərində əsasən türk sözlərindən istifadə edirlər. Onlara elə gəlir ki, əgər onların danışdıqlarını azərbaycanlı müəllim yaxud şəxs başa düşürsə, deməli anlaşıma baş tutur. Lakin təlim prosesində mühazirələri dinlədikdə, seminar məşğələlərində iştirak etdikdə onların Azərbaycan dilini bilmədikləri aydın görünür. Dil insanlar arasında bir ünsiyyət vasitəsi olmaqla özünü şifahi və yazılı formada biruzə verir. Şifahi və yazılı nitq arasında qarşılıqlı əlaqə ilə yanaşı, fərqlər də mövjudur. Yazılı nitqdə danışan öz hərəkətinə, fəaliyyətinə tam nəzarət edir. Şifahi nitqdə dil,

yazılı nitqdə isə əl və göz fəaldır. Şifahi nitq eşitmə, dinləmə, qavrayış üçün nəzərdə tutulan səsli, tələffüz edilən nitqdır. Şifahi nitqin düzgün təşkil edilməsinin ilk şərti ədəbi dili bilmək, ondan istifadə etməyi bacarmaqdır. Burada dilin düzgünlüyü və təmizliyinə diqqət yetirilməlidir. Şifahi nitqdə ləhje elementlərinə yol verilməməlidir. Varvarizm, vulqar və cərqon sözlər şifahi nitqdə işlədilməməlidir. Nitqi zənginləşdirmək və onun aydınlığını gücləndirmək üçün sinonimlərin işlədilməsi də zox əhəmiyyətlidir. Şifahi nitqdə fasilə fikrin aydın, dəqiq və düzgün başa düşülməsinə xidmət edir. Şifahi nitq elə vasitədir ki, bununla tələbələrə bir tərəfdən dil vərdisləri aşılanır, digər tərəfdən də qazanılmış vərdislər möhkəmləndirilir.

Şifahi nitqin əsas xüsusiyyətləri: 1) şifahi nitq danışılır və eşidilir; 2) ümumişlək, hamıya aydın sözlərə çox yer verilir; 3) şifahi nitqdə jümlələr, əsasən, sadə və qısa olur; 4) şifahi nitqdə danışığ dilinin xüsusiyyətləri mühafizə olunur. Yarımçıq jümlələrdən, qısa replikalardan istifadə edilir; 5) şifahi nitqdə intonasiya, fasilə, vurğu və s. vasitələrdən istifadə olunur; 6) mimika, cəst və başqa hərəkətlər özünü göstərir; 7) şifahi nitqin axını sürətli olur. Şifahi nitqin öz növbəsində iki forması mövcuddur; monoloq və dialoq. Bu nitq formaları arasında ciddi fərq yoxdur. Monoloq təşkil olunmuş nitq növü olub hekayə, çıxış, məruzə və ya mühazirə formasında ola bilər. Monoloq çox vaxt dialoqun çərçivəsində inkişaf edir.

Təlim prosesində tələbələrin şifahi nitqini inkişaf etdirmək məqsədilə müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə olunur. Əməli danışıklar təlimin ilk günlərindən başlayaraq, hər dərstdə aparılır və getdikcə genişləndirilir. Danışığ dərslərinin əsas məqsədi tələbələrin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək, onlarda Azərbaycan sözlərini düzgün tələffüz etmək, öyrəndikləri sözlərdən istifadə edərək sadə fikir söyləmək vərdisləri aşılamaqdır. Danışığ dərslərində təlim işi əsasən müəllimin sualına tələbələrin cavabı və ya tələbələrin suallarına yoldaşlarının cavabı şəklində dialoqlarla təşkil olunur. Belə dialoqları müəllimlə tələbələr öz aralarında aparırlar ki, bunun da əsas məqsədi əcnəbi tələbələrə Azərbaycan dili üzrə müəyyən şifahi nitq vərdisləri yaratmaqdır. Danışığ dərslərinin səmərəli keçməsinin əsas şərtlərindən biri də tələbələrin cavabını metodiki cəhətdən düzgün təşkil etməkdir. Suallara cavab tələbələrin lüğət ehtiyatını zənginləşdirir, sözlərdən şüurlu və düşünülmüş şəkildə istifadə etməyi öyrədir, düzgün cümlə qurmaq vərdisləri aşılayır. Bu üsuldan Azərbaycan dili təliminin bütün dövrlərində tələbələrin istər yazılı, istərsə də şifahi nitqinin inkişafında geniş istifadə olunur. Bu üsul yalnız sözlərin sırasını, cümlə qurmağı öyrətmək üçün deyil, müəyyən bir qrammaik qayda-qanunu əməli surətdə öyrənmək üçün də yararlıdır. Odur ki, bu üsulla iş apararkən müəllim hər bir dərstdə hansı qrammatik formanı öyrədəcəyini qabaqcadan müəyyən etməli və bütün dərsi, əsasən, həmin formanın öyrədilməsi və möhkəmləndirilməsinə həsr etməlidir.

İlk şifahi məşğələlər zamanı onları əhatə edən əşyalardan istifadə edərək dialoqlar qurmaq lazımdır. Məsələn, 1. Sinif əşyaları. 2. Evdə istifadə olunan əşyalar. 3. Geyim əşyaları. 4. Bədən üzvləri. 5. Əşyanın hərəkət və vəziyyətini göstərən şəkillər. Belə şəkillər tələbələrdə rabitəli nitqi inkişaf etdirmək üçün faydalıdır. Bu cür dialoqlar həm müəllimlə tələbə arasında, həm də müəllimin göstərişi ilə iki tələbə arasında aparılmalıdır. Beləliklə, tələbə həm yeni sözləri öyrənir, həm də öyrənilmiş sözlərlə dialoqlar qurur və bu zaman dialoji nitq inkişaf edir. Hər bir müəllim tələbələrin Azərbaycan dilinə şifahi şəkildə olduğu kimi, yazılı şəkildə də yiyələnmə bacarığının yaranmasını təmin etməlidir. Çünki yazılı mətn yalnız şifahi nitqdə söylənilir və nitq hüququ qazanır. Bu baxımdan, yazılı nitq şifahi nitqlə yaxından bağlıdır. Deməli, şifahi nitq də öz əksini yazıda tapa bilər. Yazılı nitq üçün yazı, orfoqrafik normalar, düzgün işarələri, fonetik normalar, leksik normalar, qrammatik normalar, rəsmi-əməli yazı növləri əsas şərtidir. Bunun üçün tələbələrə sözün səs tərkibinin hərtərəfli ifadəsini, böyük və kiçik hərflərin yazıda hansı məqamlarda işlədilməsini, sözlərin ayrı, bitişik və defislə yazılmasını, sözün sətirdən-sətirə keçirilməsi qaydalarını, cümlədə sözlərin işlədilməsi üsullarını və sırasını, yazılı nitqdə düzgün işarələrindən istifadə olunması hallarını və s. dərindən anlatmaq əsas vəzifələrdəndir. Yazılı nitqdə orfoqrafiya və qrammatika normalarına əməl edilir. Yazılı nitqin xüsusiyyətləri bunlardır: 1) bu nitq yazılır və oxunur; 2) elmi, texniki, siyasi və s. terminlər çox işlədilir; 3) yazılı nitq ədəbi dilin əsasında formalaşaraq inkişaf edir; 4) yazılı nitqdə intonasiya, fasilə, vurğu və s. şifahi nitq ünsürlərini əks etdirən düzgün işarələrindən istifadə edilir; 5) yazılı nitqdə mimika və cəstlər rol oynayır; 6) yazılı nitq hər hansı məlumatın, fikrin nəsildən – nəslə keçməsinə əsas rol oynayır. Hər iki nitq bir – biri ilə əlaqədardır. Nitq mədəniyyətinin inkişafı həm şifahi, həm də yazılı nitqdən asılıdır. Buradan aydın olur ki, dialoji nitq zamanı əcnəbi tələbələrə Azərbaycan dilinin tədrisində müəllimin sualları aşağıdakı tələbləri ödəməlidir. a) Təlimin ilkin mərhələsinin danışmaq dərslərində verilən suallar əsasən istiqamətləndirici olmalıdır. Yəni suallar elə qurulmalıdır ki, tələbələr sualdakı sözlərdən, onların quruluşundan istifadə edib asanlıqla cavab verə bilsin. Belə sualların qoyuluşunda məqsəd tələbələrə Azərbaycan dilində ifadə və cümlələr söyləmək vərdişi aşılamaqdır. Məsələn; Otaq genişdirmi? Arif gəldimi? Lalə danışdırmı? suallarına tələbələr həmin suallardakı sözlərin hər ikisindən istifadə edərək cavab verirlər.

b) Təlimin sonrakı mərhələsində suallar getdikcə mürəkkəbləşdirilir, tələbə cavab vermək üçün yeni söz tapmaq üzərində fikirləşir. Yazılı nitqin inkişafında, savadlı yazı üzrə bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşmasında yazılı şəkildə yerinə yetirilən orfoqrafik təhlilin böyük əhəmiyyəti vardır.

Çünki orfoqrafik təhlil tədris zamanı tələbələrdən öz yazısına diqqətlə yanaşmağı, dilimizin yazı qaydalarının xüsusiyyətərini dərindən öyrənməyi tələb edir.

Orfoqrafik təhlili müxtəlif növlü yazılarda, o cümlədən üzdənköçürmə yazıların, öyrədici imlaların, sərbəst imlaların, yaradıcı imlaların, seçmə, xəbərdarlıqlı və izahlı imlalarda, həmçinin ifadə və inşaların yoxlanılmasında, həmin yazılar üzərindəki səhvlərin düzəldilməsində də tətbiq etmək olar. Yazılı nitqin tədrisi prosesində orfoqrafik rejim təmin edilməlidir ki, bu da orfoqrafik təhlil üzrə biliklərin əldə edilməsində əsasdır.

Yazılı nitqin inkişafı zamanı tələbələrin Azərbaycan dilinə dair bilik və bacarıqlarını da yoxlamaq lazım gəlir. Bu iş prosesində müəllim şifahi nitq vərdişlərinə təkan verən müxtəlif yazı növlərindən - suallara yazılı cavab, cümlənin genişləndirilməsi və tamamlanması üzərində iş, deformasiya olunmuş mətn üzərində iş, lüğət üzərində iş, imla, ifadə, inşa və s. istifadə edə bilər. Yazılı nitqdə isə bu vəzifəni düzgün işarələri yerinə yetirir. Yazılı nitqdə düzgün işarələrinin öz yerində işlədilməməsi fikrin təhrif olunmasına, pozulmasına və dolaşıqlıq yaranmasına səbəb olur. Bu xüsusiyyətlərə əməl edilməsi yüksək yazı mədəniyyətinə yiyələnmək üçün əsas amillərdən biridir. Yazılı nitq mədəniyyətini ahəngdar şəkildə inkişaf etdirmək üçün, hər şeydən əvvəl, düzgün işarələrinin vəzifəsini, işlədilmə məqamlarını dərindən mənimsətmək tələb olunur. Parçalar arasında isə fasilədən, səsin tonundan, ritm və intonasiyadan asılı olaraq yazılı nitqdə müxtəlif işarələr qoyulur. Bu işarələrə nöqtə, vergül, sual, nida və s. daxildir. Yazılı nitq prosesində düzgün işarələrinin işlədilməsinə ciddi əməl edilməsi hamı üçün məcburidir. Tələbələrdə yazılı nitqin inkişafı məqsədilə düzgün işarələrinə dair biliklərin mənimsədilməsilə əlaqədar çalışmaların yerinə yetirilməsi məqsəduyğundur. Azərbaycan dili dərslərində yazılı nitqin inkişafına xidmət edən üsullardan biri də çalışmalardır. Bəzən müəllim verilmiş bilikləri möhkəmləndirmək, düzgün və savadlı yazı vərdişləri aşılmaq üçün müxtəlif növ çalışmalar təşkil edir. Çalışma bir neçə mərhələdən keçir: müəllim onun necə icra ediləcəyini aydınlaşdırır və nümunələr əsasında nümayiş etdirir, tələbələr isə qulaq asır və müşahidə edir, tələbə verilmiş çalışmanın icrasında özünü sınaıyır, sonra fərdi qaydada, ya da çalışmanın qrup şəklində yerinə yetirilməsi yoxlanılır, səhvlər aşkara çıxarılır və ona düzəlişlər edilir. Həmin düzəlişlərin nəyin əsasında aparıldığı, hansı nəzəri materiallara əsaslandığı lazım gəldikcə tələbələrə aydınlaşdırılır. Biliklərin şüurluq dərəcəsini artırmaq üçün verilən çalışmaların izahı zamanı həm tələbələrə öyrədilən nəzəri materiallarla bağlı biliklər möhkəmlənir, həm də onların yazılı nitq üzrə qabiliyyətləri inkişaf etdirilir. "Dilin tədrisində yazı dilin aspektləri ilə şifahi nitqi inkişaf etdirmək üçün üzvi surətdə bağlıdır.

Yazı şifahi nitqin təməlini qoyur. Ona görə də yazılı çalışmalara tədrisdə çox yer vermək məsləhətdir.

### **Ədəbiyyat**

1. R.Rəcəbova. Azərbaycan dili. Bakı, 2002, s.10, 15, 16, 17, 18.
2. S.H.Hacıyeva. Nitq mədəniyyəti. Bakı, 2011, s.73, 74, 75.
3. A.Paşayev, E.Cəfərova. İnteraktiv təlim Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində. Bakı, 2008.
4. A.Süleymanova. Ədəbiyyat dərslərində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə. Bakı, 2011.
5. A. A.S.Abdullayev. “ Rus məktəblərində Azərbaycan dili”. Bakı,1971.
6. A.S. Abdullayev. “Rus məktəblərində Azərbaycan dilinin metodikası”. Bakı.1974.
7. Ə.M.Abbasov. “Təlim rus dilində olan məktəblərdə Azərbaycan dilinin öyrədilməsi məsələləri”. Bakı,1999
8. . E.Maqsudov. “Dillərin müqayisəli tədrisi”. Məktəb nəşriyyatı. Naxçıvan, 2004.
9. E.Maqsudov. “Azərbaycan dillrin Türkiyə türkcəsi ilə əlaqəli tədrisi üçün çalışmalar”. Məktəb nəşriyyatı. Naxçıvan, 2004.5

**R.Məmmədova**

### **Formation of verbal and written speech of foreign students studying in high schools in Azerbaijan**

#### **Summary**

In the training process, various methods and tools are used to develop students' oral speech. Practical talks are conducted in every lesson, starting from the first days of the training, and are expanding gradually. The main purpose of the lectures is to enrich the vocabulary of the students, to pronounce the words in Azerbaijani correctly, and to use the words they use to express simple ideas. In the lecture classes, the training work is mainly organized by dialogues in response to the teacher's answer or to the questions of the students in the form of spouses responses. Such dialogues are used by teachers and students among themselves, the main purpose of which is to develop oral speech skills for foreign students in the Azerbaijani language. One of the main conditions for the efficient passage of speaking lessons is to organize students' methodological approach correctly. Answering questions

enriches the vocabulary of the students, teaches them to use words that are conscious and thought-provoking, and encourages them to build the right sentences. This method is widely used in the development of both written and oral speech of students in all periods of the Azerbaijani language teaching. This method is useful not only to teach the sequence of sentences, but also to learn a specific grammatical rule. Therefore, when working with this method, the teacher should determine in advance what grammar form he is going to teach in each lesson, and the whole lesson should focus primarily on teaching and strengthening that form.

**Р.Маммедова**

### **Формирование иностранных языков в Азербайджане**

#### **Резюме**

В процессе обучения используются различные методы и инструменты для развития устной речи студентов. Практические беседы проводятся на каждом уроке, начиная с первых дней обучения, и постепенно расширяются. Основная цель лекций - пополнить словарный запас студентов, правильно произносить слова на азербайджанском языке и использовать слова, которые они используют, для выражения простых идей. На лекционных занятиях учебная работа в основном организуется посредством диалогов в ответ на ответ учителя или на вопросы студентов в форме ответов супругов. Такие диалоги используются учителями и учащимися между собой, основной целью которых является развитие навыков устной речи для иностранных студентов на азербайджанском языке. Одним из основных условий эффективного прохождения уроков разговорной речи является правильная организация методологического подхода студентов. Ответы на вопросы обогащают словарный запас учащихся, учат их использовать слова, которые являются осознанными и заставляют задуматься, и побуждают их строить правильные предложения. Этот метод широко используется при развитии как письменной, так и устной речи студентов во все периоды обучения азербайджанскому языку. Этот метод полезен не только для обучения последовательности предложений, но и для изучения конкретного грамматического правила. Поэтому, работая с этим методом, учитель должен заранее определить, какую грамматическую форму он будет преподавать на каждом уроке, и весь урок должен быть сосредоточен в первую очередь на обучении и укреплении этой формы.

**Rəyçi: Akif Hacıyev**

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**